

Регіональне управління та місцеве самоврядування

УДК 351.07:342.553

Джегур Геннадій Васильович

*кандидат економічних наук, асистент кафедри
публічного управління, адміністрування та міжнародної економіки*

*Білоцерківський національний аграрний університет;
доцент кафедри публічного управління та адміністрування*

Міжрегіональна Академія управління персоналом

Dzhegur Gennadii

*Candidate of Economic Sciences, Assistant of the Department of
Public Management, Administration and International Economy*

Bila Tserkva National Agrarian University;

Associate Professor of the Department of

Public Management and Administration

Interregional Academy of Personnel Management

ORCID: 0000-0001-5955-3687

**МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ ГРОМАД В УМОВАХ СУЧАСНИХ
ВИКЛИКІВ**

**MECHANISMS OF PUBLIC MANAGEMENT OF THE SOCIO-
ECONOMIC DEVELOPMENT OF COMMUNITIES IN THE
CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES**

Анотація. Вступ. Соціально-економічний розвиток держави вбачається не можливим без врахування особливостей територіального розвитку громад. Важливим постає окреслення сучасних механізмів публічного управління, що мають вплив на соціально-економічний розвиток зважаючи на сучасні безпекові виклики. Соціально-економічний розвиток громад є важливим із огляду того, що саме на місцевому рівні вирішуються

основні питання щодо соціальних потреб мешканців громад, їх добробуту, впроваджуються різні проєкти. Актуальним нині постає питання подальшого розвитку та відновлення територій, реальної спроможності громад вирішувати питання місцевого значення, задовольняти потреби соціально-економічного й іншого характеру населення.

Метою дослідження є аналіз механізмів публічного управління соціально-економічним розвитком громад в умовах сучасних викликів, що зумовлено дослідженням сучасних особливостей та подальших напрямів розвитку.

Матеріали і методи. Матеріалами дослідження є: нормативно-правові документи з питань дослідження соціально-економічного розвитку громад; наукові праці дослідників, де з'ясовано сучасні підходи до соціально-економічного розвитку територіальних громад, напрями й ризики місцевого економічного розвитку в умовах війни, проаналізовано сучасні механізми розвитку громад та інструменти відновлення територій, соціально-економічний потенціал громад в умовах режиму воєнного стану.

Отримання результатів, викладених в даній публікації, вибудовується на основоположних положеннях із державного управління, економіки, досягненнях сучасної наукової думки. Методологічний інструментарій передбачає використання як загальнонаукових методів пізнання, так і спеціальних. У процесі дослідження використано такі методи дослідження як діалектичний, що надав змогу дослідити динаміку соціально-економічного розвитку, його інструментів; метод систематизації дозволив згрупувати наукові підходи до головних проблем досліджуваного явища в сучасних умовах; метод аналізу та синтезу для встановлення складових ресурсного потенціалу й ризиків соціально-економічного розвитку громад; метод узагальнення надав можливість побудувати концептуальну блок-схему напрямів соціально-економічного розвитку громад в умовах сучасних викликів.

Результати. У аспекті дослідження механізмів публічного управління соціально-економічним розвитком громад сфокусовано увагу на релокації бізнесу та внутрішньо переміщених особах, що значно змінило їх потенціал. З огляду необхідності повноцінної інтеграції релокованого бізнесу в економічний простір приймаючих громад, виокремлено ряд пріоритетних напрямів. Виявлено, що найскладнішим завданням для громад стала інтеграція внутрішньо переміщених осіб в соціально-економічне життя. Охарактеризовано негативні тенденції розвитку економіки в громадах, що пов'язані з веденням підприємницької діяльності суб'єктами господарювання в умовах війни. З'ясовано, що органи місцевого самоврядування для сприяння розвитку економіки застосовують переважно обмежений спектр інструментів місцевого економічного розвитку, а інструменти фінансової і кредитної підтримки практично не використовуються. Інструменти соціальної підтримки органами місцевого самоврядування впроваджується через програми місцевого розвитку з виростанням фінансових ресурсів регіонального рівня. Відносини органів влади регіонального й державного рівня та бізнесу характеризуються слабким рівнем довіри, що має посилюватися шляхом комунікаційної складової. Однією з важливих функцій громад й органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану вважається посилення співробітництва з донорськими організаціями європейських країн щодо розвитку та розбудови інфраструктури громад, їх модернізації й підготовка з впровадження проєктів соціально-економічного розвитку в повоєнний період. Визначено детермінанти порушення фінансової стійкості громад, що зумовило ряд реакцій на різних рівнях управління. Акцентовано на недостатній автономності у розпорядженні коштами місцевих бюджетів, що отримані від держави та ускладненням процесу стратегічного планування і впровадження власних ініціатив на місцевому рівні. Обґрунтовано вдосконалення механізму місцевого фінансування, що

передбачає розширення бази місцевих податків, зборів. Визначено найактуальніші напрями соціально-економічного розвитку громад в умовах сучасних викликів.

Перспективи. На основі отриманих результатів в подальших дослідженнях акцент має бути зроблений на аналізі наявного інструментарію механізмів публічного управління соціально-економічним розвитком громад зарубіжних країн для розробки практичних рекомендацій впровадження кращих практик в національну систему.

Ключові слова: механізм, публічне управління, соціально-економічний розвиток, територіальні громади, органи місцевого самоврядування, регіон, територія, децентралізація, внутрішньо переміщені особи, релокація бізнесу, ресурси, місцеві податки.

Summary. *Introduction.* The socio-economic development of the state is considered impossible without taking into account the peculiarities of the territorial development of communities. It is important to outline the modern mechanisms of public administration, which have an impact on socio-economic development, taking into account modern security challenges. Socio-economic development of communities is important in view of the fact that it is at the local level that the main issues regarding the social needs of the residents of communities, their well-being, and various projects are implemented. The issue of further development and restoration of territories, the real ability of communities to solve issues of local importance, to meet the needs of the population of a socio-economic and other nature, is becoming relevant today.

Purpose. The purpose of the study is to analyze the mechanisms of public management of the socio-economic development of communities in the conditions of modern challenges, which is determined by the study of modern features and further directions of development.

Materials and methods. The materials of the research are: regulatory and legal documents on the research of socio-economic development of communities; scientific works of researchers, which clarify modern approaches to the socio-economic development of territorial communities, the directions and risks of local economic development in the conditions of war, analyze the modern mechanisms of community development and tools for the restoration of territories, the socio-economic potential of communities in the conditions of martial law.

Obtaining the results presented in this publication is based on the fundamental principles of public administration, economics, and the achievements of modern scientific thought. The methodological toolkit involves the use of both general scientific methods of cognition and special ones. In the research process, such methods of research as dialectical were used, which made it possible to study the dynamics of socio-economic development, its tools; the method of systematization made it possible to group scientific approaches to the main problems of the studied phenomenon in modern conditions; the method of analysis and synthesis for establishing the components of resource potential and risks of socio-economic development of communities; the method of generalization made it possible to build a conceptual block diagram of the directions of socio-economic development of communities in the conditions of modern challenges.

Results. In the aspect of researching mechanisms of public management of socio-economic development of communities, attention is focused on business relocations and internally displaced persons, which significantly changed their potential. Given the need for full integration of the relocated business into the economic space of the host communities, a number of priority areas have been identified. It was found that the most difficult task for communities was the integration of internally displaced persons into socio-economic life. The negative trends in the development of the economy in the communities, which are related to the conduct of business activities by business entities in the conditions of war,

are characterized. It was found that local self-government bodies to promote the development of the economy use mainly a limited range of local economic development tools, and financial and credit support tools are practically not used. Tools of social support are implemented by local self-government bodies through local development programs with the growth of financial resources at the regional level. Relations between regional and state-level authorities and business are characterized by a weak level of trust, which should be strengthened through a communication component. One of the important functions of communities and local self-government bodies in the conditions of martial law is to link cooperation with donor organizations of European countries regarding the development and construction of community infrastructure, their modernization and preparation for the implementation of social and economic development projects in the post-war period. The determinants of the financial stability of communities were determined, which led to a number of reactions at different levels of management. Emphasis is placed on the lack of autonomy in the management of local budget funds received from the state and the complication of the process of strategic planning and the implementation of own initiatives at the local level. The improvement of the mechanism of local financing, which provides for the expansion of the base of local taxes and fees, is substantiated. The most relevant directions of socio-economic development of communities in the conditions of modern challenges have been determined.

Discussion. On the basis of the obtained results, in further studies, emphasis should be placed on the analysis of the existing toolkit of mechanisms for public management of the socio-economic development of communities in foreign countries for the development of practical recommendations for the introduction of best practices into the national system.

Key words: mechanism, public administration, socio-economic development, territorial communities, local self-government bodies, region,

territory, decentralization, internally displaced persons, business relocation, resources, local taxes.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Питання механізмів публічного управління соціально-економічним розвитком громад нині є надзвичайно актуальним, адже саме розвиток територій є ключовим важелем забезпечення ефективного економічного розвитку та підвищення якості життя громад. Соціально-економічний розвиток громад охоплює ряд питань, зокрема економічної активності й охорона здоров'я, забезпечення соціальних потреб мешканців громад, розвиток інфраструктури, освіта тощо. З огляду на індивідуальність та особливість кожної територіальної громади, необхідно здійснити діагностику сучасного стану в умовах безпекових викликів. Це слугуватиме формуванню перспективних напрямів вдосконалення механізмів публічного управління, а також буде сприяти сталому розвитку й підвищенню якості життя мешканців територіальних громад. Підвищення участі територіальних громад у соціально-економічному розвитку країни, поширення механізмів публічного управління на місцевому рівні відображає сучасний період трансформаційних перетворень в Україні в умовах децентралізації, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти, присвячені механізмам публічного управління, що дотичні до соціально-економічного розвитку громад в сучасних умовах невизначеності простежуються в ряді наукових досліджень, зокрема Л. Беновської [12], В. Дементова [2], О. Димченка, В. Смачила, О. Рудаченка [3], А. Дуб [5], Т. Заяць, Т. Кравцової та В. Заяць [6], С. Ковал та І. Сидор [7], П. Лопушинського, Д. Філіппової і М. Плющ [8], О. Лук'янихіної, В. Дементова, Л. Парфентія [9], А. Максименко [13], О. Подзізей і Т. Коробчук

[10], Д. Режко [11], І. Сторонянської [12; 13], Д. Сорокового [16], Н. Струк [14] та інших. У працях цих дослідників акцент зроблено на формуванні організаційно-економічного механізму розвитку територіальних громад в умовах економічної невизначеності [11]; механізмах забезпечення сталого розвитку територіальних громад в умовах децентралізації влади в Україні [8]; регіональних особливостях фінансової поведінки населення [12] та соціально-економічному потенціалі громад України в умовах ведення воєнних дій та місцевому оподаткуванні [6; 14]; економіці територіальних громад в умовах війни й стратегуванні повоєнного відновлення [5], а також антикризових інструментах відновлення і розвитку громад в воєнний та повоєнний час [9]; фінансовому забезпеченні відновлення конкурентоспроможності територіальних громад в Україні [10]; підтримці підприємництва як одного з дієвих інструментів відновлення та розвитку громад в умовах воєнного стану [2; 3]; бюджетній стійкості територіальних громад України [16] та ролі місцевих бюджетів у забезпеченні соціально-економічного розвитку територіальної громади в умовах війни й післявоєнний період [7] та ін.

Зазначені наукові доробки становлять значний інтерес для нашого наукового пошуку й виступають базисом для дослідження цієї проблематики.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є аналіз механізмів публічного управління соціально-економічним розвитком громад в умовах сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні процес публічного управління відбувається шляхом розроблення та реалізації певних механізмів управління, що гарантують оперативне й ефективне розв'язання існуючих суперечностей у цій сфері. Під механізмами публічного управління розуміють практичні засоби, важелі, заходи та стимули, через які органи державної влади та місцевого самоврядування

мають відповідний вплив на суспільство, виробництво та будь-яку соціальну систему з метою досягнення поставлених цілей. У демократичній державі це спеціальні засоби, що мають гарантувати здійснення управлінського впливу народу цієї держави безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування на розвиток держави, її регіонів та територіальних громад сіл, селищ, міст як частини соціально-економічної територіальної системи щодо створення гідних умов життєдіяльності людей, які проживають у державі [8, с. 155-156].

Повномасштабне вторгнення РФ до України обумовило присутність нових учасників процесу місцевого соціально-економічного розвитку в громадах – внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та релокованого бізнесу, що зумовило до нових форматів взаємодії.

Розглядаючи питання механізмів публічного управління соціально-економічним розвитком громад, сфокусуємо увагу на цих аспектах, зокрема релокації бізнесу та переміщення населення із східних до західних і центральних регіонів. У цих регіонах органи місцевого самоврядування стикнулися з такими викликами як необхідність вибудовування разом із обласними та районними військовими адміністраціями злагодженої роботи щодо забезпечення тимчасового розміщення релокованих підприємств і внутрішньо переміщених осіб.

Релокація бізнесу й переміщення значної чисельності населення до громад західних регіонів значно змінило потенціал їх соціально-економічного розвитку. З'явилися нові можливості нарощування їхнього потенціалу на основі активізації ділової активності та створення нових робочих місць. Це не лише можливості працевлаштування, однак і можливість зменшити на місцевий бюджет навантаження та підтримати відповідний рівень споживчого попиту населення. До відповідної межі це буде стримуватиме формування нових потоків виїзду економічно активного населення держави за її межі. За умов активної позиції місцевої влади щодо

питань місцевого розвитку будуть створюватися сприятливі умови для розширення сфери підприємницької діяльності й розвитку місцевих ринків, що надаватиме нових стимулів для соціально-економічного розвитку цих громад [6].

Зважаючи на потребу повноцінної інтеграції релокованого бізнесу в економічний простір приймаючих громад, слід виділити низку пріоритетних заходів, які для всіх громад мають універсальний характер, оскільки направлені на подолання тих проблем, з якими переважно зіштовхуються релоковані підприємства у будь-якій громаді, не зважаючи на специфічні особливості її соціально-економічного розвитку та просторового розташування. До таких проблем, зокрема, відносять [4, с. 9]: пошук вільних приміщень і земельних ділянок для релокації підприємства; додаткові фінансові видатки на релокацію, які обумовлені втратою частини обладнання та вартістю транспортування і розгортання на новому місці бізнесу; вирішення низки питань адміністративно-правового характеру; налагодження ділових контактів з місцевим бізнесом приймаючих громад і переорієнтація на нові ринки збуту; перевезення персоналу та його розміщення в місцях релокації бізнесу, або залучення до роботи місцевих мешканців чи працевлаштування ВПО; необхідність адаптації до місцевих традицій, способу життя, інтеграції в соціальне середовище приймаючих громад; створення ефективної системи ділових комунікацій з іншими релокованими підприємствами та об'єднання зусиль для розв'язання спільних проблем.

Поява в громадах великої кількості внутрішньо переміщених осіб теж вимагає зміни підходів управління органів місцевого самоврядування та налагодження комунікаційного зв'язку зі сторони місцевих мешканців. Для громад найскладнішим завданням стала інтеграція внутрішньо переміщених осіб у соціально-економічне життя. Поява в громадах нових жителів (навіть тимчасових) у кількості, що сягає 10-20% мешканців, вимагало від

представників місцевого самоврядування допомоги в пошуку житла та гуманітарної допомоги, роботи на місцевому ринку праці. Зазначене також зумовило зростання навантаження на місцеву соціальну інфраструктуру, збільшення видатків місцевих бюджетів стосовно облаштування місць проживання ВПО, реалізацію програм та проектів з підтримки переміщених осіб і надання додаткових соціальних послуг [12, с. 78].

Складним для вирішення виявилось питання працевлаштування внутрішньо переміщених осіб. З однієї сторони, ця категорія осіб зіштовхнулася з висококонкурентним та обмеженим ринком праці в місцях переміщення (західні регіони України були завжди праценадлишковими та з нижчим рівнем оплати праці), високим рівнем тіньової зайнятості, відсутністю вакансій, що відповідають їх професійним навичкам чи рівню їхньої кваліфікації. З іншої сторони, частина внутрішньо переміщених осіб не демонструє націленість на пошук місця роботи й не є схильною до перекваліфікації згідно потреб місцевого ринку праці та розглядає свою ситуацію як тимчасову, що можна «перечекати», одержавши тимчасове житло, а також соціальні виплати, гуманітарну допомогу. Практично, як відзначають І. Сторонянська та Л. Бенюк [12, с. 78, 80], мова йде про формування моделі «споживацької поведінки» з боку ВПО, що передбачає на новому місці перекладання відповідальності за свою життєдіяльність на інших, чекаючи допомоги від держави, благодійних фондів й громадських організацій. Вихід з цієї ситуації полягає в максимальній інтеграції ВПО в економічне життя громади через сприяння їх працевлаштування й залучення до суспільного життя, стимулювання до навчання в місцевих школах дітей внутрішньо переміщених осіб, відвідування дошкільних закладів освіти тощо.

Підприємництво, як ключовий фактор, визначає не тільки економічну динаміку, однак і соціокультурні та інфраструктурні перетворення в громадах. Забезпечення робочих місць та створення нових інноваційних

продуктів, послуг, активна участь у місцевому соціальному й благодійному житті роблять підприємницьку діяльність рушієм зміцнення соціально-економічного розвитку територіальних громад. Окрім того, підприємницька діяльність зумовлює позитивні ефекти на податкову базу, забезпечуючи додаткові ресурси щодо місцевих бюджетів, сприяє створенню сприятливого середовища стосовно зростання інших економічних секторів [3].

Повномасштабна військове вторгнення РФ спровокувало негативні тенденції щодо розвитку економіки у громадах, які пов'язані з веденням підприємницької діяльності суб'єктами господарювання, передусім до них відносять [5, с. 110]: нестачу кваліфікованого трудового потенціалу; низьку підприємницьку активність серед місцевих мешканців у більшості територіальних громад; декларативний характер із підтримки бізнесу органами місцевого самоврядування; втрата налагоджених логістичних ланцюгів та потреба в побудові нових комунікацій тощо.

Представники громад вказують на значне зниження підприємницької активності суб'єктів господарювання на їх території у період 2022-2023 роках порівняючи у довоєнний період. Падіння економічної активності найбільше прослідковується в територіальних громадах прифронтових регіонів.

Проте, порівняння стану бізнесу в громадах за два періоди (2022 і 2023 роки) надає змогу фіксувати відновлення економічної активності суб'єктів господарювання. Зокрема, якщо в 2022 році тих, хто зберіг/наростив потужності було не більше як 18,0%, то вже в 2023 році – 62,6%, що позитивно позначається на фінансовому становищі громад [16, с. 256].

Існує тісний зв'язок між підприємницькою діяльністю та розвитком громад. Підприємницька діяльність є головним стимулом соціально-економічного розвитку, де сприяння інноваційним ініціативам і створення

робочих місць, підтримка соціальних (благодійних) ініціатив, збільшення податкових надходжень засвідчують позитивний внесок підприємництва у життєдіяльність громади. Окрім того, спроможність підприємців стосовно створення сприятливих умов для інших галузей економіки та розвитку інфраструктури констатує про їх визначальне місце у формуванні життєспроможних, конкурентних громад.

В арсеналі органів місцевого самоврядування значний спектр інструментів місцевого економічного розвитку – фінансові, бюджетні, організаційні, інвестиційні, кредитні, донорські (грантові), соціальної підтримки, стимулювання зайнятості та інформаційні. Проте аналіз стратегічних документів вказує на те, що органи місцевого самоврядування для сприяння розвитку місцевої економіки використовують здебільшого обмежене коло інструментів місцевого економічного розвитку, зокрема промоція територіальної громади й її потенціалу; підтримка розвитку малого та середнього підприємств; сприяння розвитку об'єднань суб'єктів господарювання і фізичних осіб через підтримку створення сільськогосподарських кооперативів, кластерів та ін.; створення інституцій підтримки бізнесу. Інструменти фінансової та кредитної підтримки фактично не використовуються [5, с. 109-110].

Одночасно великі територіальні громади заклали в свої стратегії розвитку інвестиційні інструменти, які передбачають розвиток інноваційної складової місцевої економіки через сприяння створенню креативних індустрій, інноваційно-технологічних парків, бізнес-інкубаторів, програм підтримки стартапів, в тому числі шляхом залучення венчурних інвестицій та стимулювання розвитку інноваційно-орієнтованих промислових підприємств. Це обумовлено значно вищою фінансовою спроможністю таких громад щодо фінансування місцевого економічного розвитку на фоні переважної більшості територіальних громад України [5, с. 110].

Питання, що стосується використання органами місцевого самоврядування інструментів соціальної підтримки, то вони переважно втілюються через програми місцевого розвитку із виростанням фінансових ресурсів регіонального рівня.

Представники органів місцевого самоврядування [13, с. 21] наголошують, що для релокації підприємства обирають громади, де вже є готові виробничі площі з підведеними комунікаціями та близькість до логістичних розв'язок і шляхів сполучення міжнародного значення, а також зважаючи на особливості самого виробництва та наявності сировини для нього.

Слід відзначити, що після запуску в приймаючій громаді виробництва переміщені підприємства працюють не на повну потужність. Проблеми стосовно функціонування місцевого бізнесу, як й релокованого, пов'язані з замороженням діяльності в перший місяць повномасштабного вторгнення РФ, втрати ринків збуту (внутрішні, зовнішні), проблемами з сировиною, порушенням ланцюгів постачання, експортом продукції та удорожчанням енергоносіїв, а також втратою працівників через мобілізацію, виїзд за кордон й із питань безпекового характеру [13, с. 21].

Відносини між бізнесом й органами влади регіонального та державного рівня характеризуються високим рівнем недовіри. Так, навіть при умовах створення в регіоні різних програм підтримки для внутрішнього та релокованого бізнесу значна частина підприємців ними не користується, оскільки не вірить в можливість отримання коштів. Поруч з цим ті підприємці, які скористалися пропозиціями та подали документи, отримали в межах регіональних, державних програм різного напрямку допомогу [13, с. 24].

Отже, зазначене засвідчує, що необхідно поглиблювати комунікацію між бізнесом й органами державної влади, створювати такий майданчик

довіри, що буде мати позитивний соціально-економічний ефект на розбудову й подальший розвиток громад і держави в цілому.

Оптимізація процесів стосовно просторового розосередження релокованих підприємств і ВПО має тісний взаємозв'язок з модернізацією стратегій соціально-економічного розвитку тих регіонів, громад, які їх приймають. Зокрема у вказаних стратегіях слід відображати пріоритетні напрями щодо формування продовольчих резервів на території громади та основні заходи «із нівелювання актуальних для неї безпекових ризиків, зокрема з врахуванням досвіду, набутого Україною під час війни» [1]. Першочергово зазначене стосується створення ефективної системи територіальної оборони та створення дієвої взаємодії з військовим командуванням щодо розміщення на території громади логістичних потужностей, захищених складів, що в перспективі можна буде використовувати для воєнних цілей.

На фоні зниження рівня фінансової спроможності громад органам місцевого самоврядування варто використовувати нові інструменти щодо збереження їх фінансово-економічної та інституційної стійкості, надання жителям та ВПО публічних послуг, здійснення низки додаткових функцій, які стали обов'язковими та за обставин активної фази військових дій набули особливої актуальності. Зокрема мова йде про донорську підтримку – міжнародна технічна допомога, грантові проєкти, допомога від урядів зарубіжних країн тощо.

Таким чином, однією із важливих функцій громад та органів місцевого самоврядування в умовах режиму воєнного стану є посилення співробітництва з донорськими організаціями європейських держав щодо розвитку та розбудови інфраструктури громад, їх модернізації і підготовка з впровадження проєктів соціального-економічного розвитку в повоєнний період.

Європейські партнери в умовах ведення бойових дій на півдні та сході країни, переважно переорієнтувалися на військову підтримку України та надання допомоги біженцям. Це створило відповідний «інституційний вакуум» у площині формування основ повоєнного соціально-економічного розвитку нашої держави, першочергово в аспекті інтеграційних процесів та адаптації на національний суспільний ґрунт сучасних європейських цінностей [1].

Донорську підтримку можна охарактеризувати за цільовою спрямованістю на покращення безпекової ситуації і задоволення невідкладних потреб (гуманітарні потреби громадян, незахищених верств з обмеженими можливостями, забезпечення житлом ВПО та осіб, що через війну втратили власне житло), за зверненням громад надання допомоги на реальні потреби; допомога в розв'язанні економічних проблем, зокрема забезпечення громад джерелами альтернативної енергії, створення робочих місць, стимулювання їх економічного розвитку; пряму підтримку місцевих бюджетів.

Отже, Україні вже сьогодні потрібно посилювати співпрацю із європейським партнерами, що має вибудовуватися на розгортанні нових програм (проектів), що спрямовані на етап повоєнного соціально-економічного відновлення. На територіальні громади покладено важливо завдання щодо ініціювання цього важливого питання.

Через масштабні руйнування, пошкоджень виробничих об'єктів та об'єктів інфраструктури активізувалася надмірна диференціація соціально-економічного розвитку різних типів громад. Оскільки відбулося скорочення доходів місцевих бюджетів й звуження їх податкової бази тим самим звузилися і можливості нарощування соціальної частини потенціалу більшості територіальних спільнот. Місцеві бюджети як основне джерело фінансових ресурсів місцевого самоврядування, які необхідні для впровадження місцевих соціально-економічних програм, не отримали

значних надходжень через згорання діяльності суб'єктів підприємництва, поширення різних форм безробіття та зростання значних масштабів міграції [6].

Повномасштабне військове вторгнення негативно вплинуло на спроможність громад нагромаджувати власні фінансові ресурси. Для стабілізації економічної ситуації та підтримки бізнесу на початку війни було запроваджено ряд змін до бюджетно-податкового законодавства, що зрештою зумовили зміну структури доходів місцевих бюджетів.

Серед чинників порушення фінансової стійкості громад відносять руйнування інфраструктури та житла, зниження економічної активності й демографічна криза, падіння рівня реальних доходів населення. Зазначені фактори та макроекономічна нестабільність стали причиною погіршення бюджетної стійкості громад та «запустили» низку реакцій на різних рівнях управління щодо стабілізації ситуації [16, с. 255].

Для збереження рівня фінансової стійкості громад урядом на 2023 рік було запроваджено додаткову дотацію з державного бюджету місцевим бюджетам для здійснення повноважень органів місцевого самоврядування на деокупованих, тимчасово окупованих та інших територіях України, що зазнали негативного впливу через війну в розмірі, що дорівнює 82,6% обсягу передбаченої на цей період базової дотації. За її розподілу передбачене врахування двох детермінант: зміни демографічної ситуації в громадах (кількості внутрішньо переміщених осіб); динаміки надходження ПДФО до бюджетів громад [16, с. 262-263].

Нині можна простежити залежність місцевих бюджетів від цільових трансфертів з державного бюджету, що свідчить про недостатню автономність у розпорядженні коштами, які отримані від держави, оскільки субвенції мають цільовий характер. Субвенції не надають можливості громадам вільно використовувати ці кошти згідно своїх потреб. Ця ситуація

ускладнює процес стратегічного планування та впровадження на місцевому рівні власних ініціатив [11].

Одним із напрямів розв'язання цієї проблеми є удосконалення механізму місцевого фінансування, який сприятиме повній фінансовій самостійності органів місцевого самоврядування. Основою цього механізму має стати податкова реформа, яка передбачатиме розширення бази місцевих податків, зборів. Цей підхід, на думку Д.Режко, сприятиме збільшенню обсягів власних доходів громад і зменшить їх залежність від державного фінансування [11].

Специфіка функціонування громад полягає у формуванні їх фінансової самодостатності, яка виступає засадничою конкурентною перевагою в економічній системі й основою щодо забезпечення їх сталого розвитку. Одночасно з'являється необхідність формування системи фінансового забезпечення конкурентоспроможності громад. Ця система має передбачати наявність достатнього обсягу фінансування для реалізації проєктів, програм розвитку територій, що повинні бути спрямовані на підвищення якості життя населення, формування привабливих умов для розвитку бізнесу та залучення інвесторів. Ключові напрями фінансового забезпечення конкурентоспроможності територіальних громад включають:

- 1) залучення інвестицій, коли громади повинні активно співпрацювати з інвесторами, що планують вкладати кошти в розвиток території;
- 2) забезпечення ефективного використання бюджетних коштів (громади повинні максимально ефективно використовувати існуючі бюджетні ресурси, гарантуючи якість/доступність послуг для населення);
- 3) розвиток системи місцевих податків та зборів (громади повинні активно розвивати систему місцевих податків, зборів, першочергово в сфері оподаткування нерухомості, транспорту й землі та ін.);
- 4) залучення додаткових джерел фінансування (громади повинні активно долучати додаткові джерела фінансування свого соціально-економічного (гранти, кредити, дотації));

5) розвиток місцевих підприємств та підтримка малого/середнього бізнесу (розвиток місцевих підприємств дає змогу забезпечити розвиток економіки території та збільшити її конкурентоспроможність); 6) розробка та реалізація інноваційних проєктів (інноваційні проєкти дають можливість забезпечити конкурентні переваги громаді) [10].

В умовах війни, коли відбувається значне скорочення економічної активності та загальне переформатування усіх фінансових ресурсів на забезпечення оборони держави, громади відчувають недостатність ресурсів для планування довгострокового розвитку. Поруч з цим, безпекова ситуація та сучасні виклики унеможливають зробити прогнозованість щодо необхідних ресурсів та часових рамок втілення проєктів. З огляду на зазначене, на сьогодні постає головне завдання підтримки їх існуючої конкурентоспроможності через наявність поточних ресурсів.

Отже, важливою умовою щодо забезпечення економічного розвитку та вирішення соціальних потреб територіальних громад є фінансова автономність місцевих органів влади та достатність фінансових ресурсів. На сьогодні посилення фінансової автономії громад вважається можливим за умови підвищення ролі місцевих податків (зборів) та збільшення їх частки в складі власних фінансових ресурсів. В цьому контексті, як відзначається [14], важливим постає ефективне функціонування податкового механізму на рівні окремих громад, зокрема налагодження відносин, які на практиці формують взаємовигідне співробітництво громади, органів державної влади та місцевого самоврядування, а також підприємницьких структур через вироблення спільних рішень (стосовно оподаткування), стимулювання пріоритетних заходів, що впливають на соціально-економічний розвиток певної території.

Оптимальне та ефективне використання фінансових ресурсів громади (бюджетних коштів, міжнародної фінансової допомоги) набуває особливої актуальності в умовах режиму воєнного стану. Кошти місцевих бюджетів

переважно направляють на забезпечення життєдіяльності громад, а міжнародна фінансова допомога спрямовується на гуманітарні потреби (медикаменти, їжа, вода, притулок для населення) постраждалих від військових дій (у тому числі внутрішньо переміщених осіб). Не ефективне використання цих коштів може зумовити розчарування та демотивацію донорів у майбутньому, й тому важливо аби фінансова допомога міжнародних партнерів була належним чином контрольована з боку уповноважених органів [7, с. 100].

Перед органами місцевого самоврядування з'являється потреба в пошуку фінансових ресурсів (бюджетні/зовнішні), які обумовлюють реалізацію таких завдань:

- формування для жителів громади та внутрішньо переміщених осіб безпечних умов;
- створення умов для релокації підприємств із територій, що постраждали від активних бойових дій та їх розміщення на виробничих вільних площах;
- збереження економічного потенціалу громади шляхом адаптації економічних суб'єктів стосовно функціональних завдань тилу в умовах режиму воєнного стану;
- реалізація програм зайнятості, надання гуманітарної підтримки внутрішньо переміщеним особам;
- створення умов стосовно мінімізації можливих наслідків військових дій;
- розробка стратегічних орієнтирів та цілей, які забезпечуватимуть соціально-економічне відновлення у післявоєнний період;
- координація логістики при транспортуванні гуманітарних ресурсів [7, с. 101].

Серед найактуальніших завдань соціально-економічного розвитку громад в умовах війни є, по-перше, збереження або відновлення темпів соціально-економічного розвитку; по-друге, соціально-економічна підтримка місцевого населення та бізнес-ініціатив (як місцевих мешканців так і внутрішньо переміщених осіб); по-третє, ефективна інтеграція внутрішньо переміщених осіб. Таким чином, мова йде про поступовий перехід від практики оперативного (а інколи екстреного) реагування на виклики до практики стратегічного планування відновлення, розвитку з урахуванням можливих ризиків, викликів та можливостей, прагнення стосовно досягнення конкретних стратегічних цілей з використанням всього арсеналу антикризового соціально-економічного інструментарію та ефективним застосуванням всіх можливостей одержання цільової підтримки та допомоги як від держави (в рамках відповідних урядових програм) так і від гуманітарних міжнародних організацій (в рамках певних проєктів та місій) [2, с. 255-256].

В українському суспільстві за період дії воєнного стану постало чітке усвідомлення того, що всі громади перебувають в різному соціально-економічному становищі обумовленому безпековими викликами й межею, яка встановлює лінію фронту та активністю бойових дій. Саме тому, для різних типів громад загроза порушення стійкості буде різнитися, тож підходи до управління розвитком територій, забезпечення їх стійкості теж відрізнятимуться.

До негативних тенденцій функціонування та розвитку громад в умовах війни відносять [16, с. 267] збільшення кількості громад, яким необхідна фінансова підтримка з державного бюджету; зростання диспропорції за індексом податкоспроможності територіальних громад; втрата економічного потенціалу громадами в економічно розвинених регіонах, де у довоєнний період була концентрація територіальних громад з високим рівнем податкової спроможності та фінансової стійкості.

Як відмічається [15], саме тиллові регіони та частково центральні можуть і повинні стати територіями швидкого економічного зростання, розміщенням нових виробництв, зокрема оборонних. Звідси повинно поширюватись економічне зростання на схід разом із покращенням там безпекової ситуації.

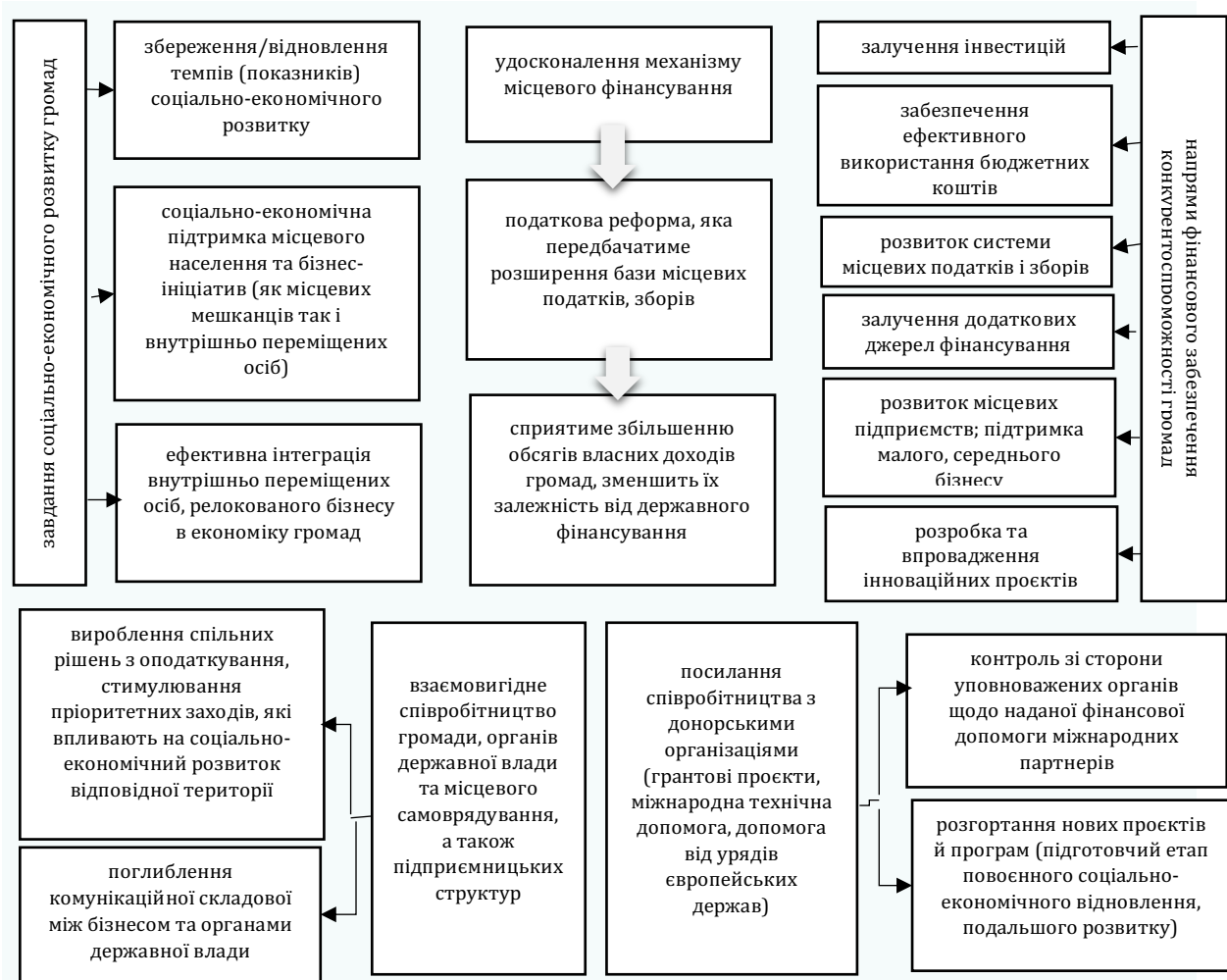

Рис. 1. Пріоритетна блок-схема соціально-економічного розвитку громад в умовах безпекових викликів

Джерело: розробка автора

На підставі даного дослідження, на рисунку 1 сформовано авторське бачення напрямів соціально-економічного розвитку територіальних громад зважаючи на сучасну ситуацію та невизначеність.

Війна вплинула на всі сфери суспільного життя людей, можливості майбутнього функціонування громад [17-19]. На сьогодні досить складно

визначити тривалість військових дій та наслідки цієї агресії. Виникає необхідність у подальшій адаптації територіальних громад до умов воєнного стану та створення основ щодо відповідних заходів, які забезпечать соціально-економічний розвиток громад у період післявоєнного відновлення і відбудови.

Соціально-економічний розвиток громад може бути забезпечений шляхом визначення та розв'язання органами місцевого самоврядування низки пріоритетних завдань: а) максимально можлива оптимізація управління ресурсним потенціалом відповідних територій (фінансово-інвестиційний потенціал, людський капітал тощо); б) сприяння створенню, відновленню та сталому функціонуванню, розвитку мікро-, малого/середнього бізнесу з метою створення робочих місць; в) наповнення місцевих бюджетів; г) ефективне виконання соціально-захисних функцій щодо забезпечення потреб мешканців громад у відповідних, передусім ключових, соціально критичних товарах і послугах [9, с. 64].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Повномасштабне вторгнення спровокувало негативні тенденції щодо розвитку економіки у громадах. За цих викликів з'явилися нові учасників процесу місцевого соціально-економічного розвитку в громадах, зокрема внутрішньо переміщені особи та релокований бізнес, нові форм взаємодії. Найскладнішим завданням для громад стала інтеграція внутрішньо переміщених осіб у соціально-економічне життя, що вимагає зміни підходів управління органів місцевого самоврядування і налагодження комунікаційного зв'язку зі сторони місцевих мешканців.

Встановлено, що для сприяння розвитку місцевої економіки органами місцевого самоврядування переважно застосовується незначний арсенал інструментів місцевого економічного розвитку, а інструменти кредитної і фінансової підтримки практично не використовуються. Водночас в свої стратегії розвитку великі громади заклали інвестиційні інструменти, що

зумовлено значно вищим рівнем фінансовою спроможністю цих громад. Використання органами місцевого самоврядування інструментів соціальної підтримки переважно впроваджується через програми місцевого розвитку із виростанням фінансових ресурсів регіонального рівня.

Відносини між бізнесом й органами влади регіонального й державного рівня характеризуються високим рівнем недовіри та потребують удосконалення шляхом посилення комунікації. Однією із важливих функцій громад та органів місцевого самоврядування в умовах режиму воєнного стану постає посилення співробітництва з донорськими організаціями європейських держав щодо розвитку та розбудови інфраструктури громад, їх модернізації і підготовка з впровадження проєктів соціального-економічного розвитку в повоєнний період.

Визначено детермінанти порушення фінансової стійкості громад (руйнування інфраструктури, житла, зниження економічної активності, демографічна криза, падіння рівня реальних доходів населення), що зумовило до ряду реакцій на різних рівнях управління для стабілізації ситуації.

Залежність місцевих бюджетів від цільових трансфертів із державного бюджету засвідчує про недостатню автономність розпорядження коштами, що одержані від держави. Серед шляхів вирішення проблеми є удосконалення механізму місцевого фінансування (податкова реформа), що сприятиме повній фінансовій самостійності органів місцевого самоврядування.

Обґрунтовано важливість формування системи фінансового забезпечення конкурентоспроможності громад, що передбачає наявність достатнього обсягу фінансування для реалізації проєктів, програм розвитку територій для підвищення якості життя населення, формування привабливих умов для розвитку бізнесу та залучення інвесторів.

Література

1. Борщевський В., Матвеев Є., Куропась І., Микита О. Територіальні громади в умовах воєнного стану: як забезпечити ефективне управління в контексті пріоритетів повоєнного розвитку. *Громадський простір*. 29 квітня 2022. URL: <https://www.prostir.ua/?news=terytorialni-hromady-v-umovah-vojennoho-stanu-yak-zabezpechyty-efektyvne-upravlinnya-v-konteksti-priorytetiv-povojennoho-rozvytku> (дата звернення: 10.09.2024).
2. Дементов В. О. Підтримка підприємництва як один із дієвих інструментів відновлення та розвитку громад в умовах воєнного стану. *Правова наука і державотворення в Україні у контексті інтеграційних процесів*. Суми, 2023. С. 254-256. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ed261b07-34c8-4d6f-ba13-607c4c756367/content> (дата звернення: 09.09.2024).
3. Димченко О. В., Смачило В. В., Рудаченко О. О. Вплив підприємницької активності на розвиток територіальних громад харківського регіону під час війни. *Ефективна економіка*. 2024. № 1. doi: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.1.6>; URL: <https://nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/2852/2888> (дата звернення: 09.09.2024).
4. Дорожня карта впровадження заходів міжсекторного партнерства для інтеграції релокованого бізнесу в економічний простір приймаючих громад. АМЕР. Львів, 2024. 25 с.
5. Дуб А. Р. Економіка територіальних громад: тенденції в умовах війни та стратегування повоєнного відновлення. *Проблеми економіки*. 2023. № 4 (58). С. 105-111.
6. Заяць Т. А., Кравцова Т. Г., Заяць В. С. Соціально-економічний потенціал громад України в умовах ведення воєнних дій. *Ефективна економіка*. 2022. № 7. doi: [10.32702/2307-2105.2022.7.5](https://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.7.5); URL: <https://nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/2852/2888>

<https://nauka.com.ua/index.php/ee/article/view/144/144> (дата звернення: 09.09.2024).

7. Коваль С. Л., Сидор І. П. Роль місцевих бюджетів у забезпеченні соціально-економічного розвитку територіальної громади в умовах війни та у післявоєнний період. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 6. С. 96-102.

8. Лопушинський П., Філіппова Д., Плющ М. Механізми забезпечення сталого розвитку територіальних громад в умовах децентралізації влади в Україні. *Вісник Херсонського національного технічного університету*. 2022. № 4(83). С. 154-160. doi: <https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2022.4.22>.

9. Лук'янихіна О. А., Дементов В. О., Парфентій Л. А. Антикризові інструменти відновлення та розвитку громад у воєнний і повоєнний час. *Бізнес Інформ*. 2023. № 11. С. 61-69. doi: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-11-61-69>.

10. Подзійей О. О., Коробчук Т. І. Фінансове забезпечення відновлення конкурентоспроможності територіальних громад в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. № 48. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2188/2115> (дата звернення: 09.09.2024).

11. Режко Д. С. Формування організаційно-економічного механізму розвитку територіальних громад в умовах економічної невизначеності. *Ефективна економіка*. 2024. № 8. URL: <https://www.nauka.com.ua/index.php/ee/article/view/4513/4548> (дата звернення: 09.09.2024).

12. Сторонянська І. З., Беновська Л. Я. Фінансова поведінка населення в умовах війни: регіональні особливості. *Економіка та право*. 2023. № 1. С. 71-83. doi: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.01.071>.

13. Сторонянська І., Максименко А. Тенденції та ризики місцевого економічного розвитку в умовах війни: звіт за результатами соціологічного дослідження (методом фокус-групових інтерв'ю) у територіальних громадах Львівської області. Львів, 2022. 59 с.

14. Струк Н. П. Соціально-економічний розвиток територіальних громад і місцеве оподаткування: взаємозв'язок та взаємовплив. *Ефективна економіка*. 2020. № 5. doi: 10.32702/2307-2105-2020.5.55; URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7864> (дата звернення: 09.09.2024).

15. Ткачук А. Про територіальні підходи до реалізації державної регіональної політики (вимушені макрорегіони). *USAID. Інститут Громадянського Суспільства*. 14.03.2024. URL: <https://www.csi.org.ua/news/pro-terytorialni-pidhody-do-realizacziyi-derzhavnoyi-regionalnoyi-polityky-vymusheni-makroregiony/> (дата звернення: 12.09.2024).

16. Фінансові детермінанти економічного зростання регіонів і громад України в умовах нестабільності: погляд крізь призму поведінкової економіки: монографія / за ред. Возняк Г.В. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України, 2023. 557 с.

17. Radchenko O. et al. (ed.). *National security drivers of Ukraine: information technology, strategic communication, and legitimacy*. Springer Nature, 2023.

18. Semenets-Orlova I. et al. Distance learning technologies and innovations in education for sustainable development. *Stud. Appl. Econ.* 2021. 39.5.

19. Shmalenko Iu., Yeftieni N., Semenets-Orlova I. Impact of social media influencers on public policy and political discourse. *International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation (SPL 2021)*. Atlantis Press, 2021. P. 88-93.

References

1. Borshchevskiy, V., Matvieiev, Ye., Kuropas, I., & Mykyta, O. (2022). Terytorialni hromady v umovakh voiennoho stanu: yak zabezpechyty efektyvne upravlinnia v konteksti priorytetiv povoiennoho rozvytku [Territorial communities under martial law: how to ensure effective management in the context of post-war development priorities]. *Hromadskyi prostir*. Retrieved from <https://www.prostir.ua/?news=terytorialni-hromady-v-umovah-vojennoho-stanu-yak-zabezpechyty-efektyvne-upravlinnia-v-konteksti-priorytetiv-povoiennoho-rozvytku> [in Ukrainian].
2. Dementov, V. O. (2023). Pidtrymka pidprijemnytstva yak odyin iz diievykh instrumentiv vidnovlennia ta rozvytku hromad v umovakh voiennoho stanu [Support of entrepreneurship as one of the effective tools for the recovery and development of communities in the conditions of martial law]. *Pravova nauka i derzhavotvorennia v Ukraini u konteksti intehratsiinykh protsesiv*. Sumy. Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ed261b07-34c8-4d6f-ba13-607c4c756367/content> [in Ukrainian].
3. Dymchenko, O. V., Smachylo, V. V., & Rudachenko, O. O. (2024). Vplyv pidprijemnytskoi aktyvnosti na rozvytok terytorialnykh hromad kharkivskoho rehionu pid chas viiny [The influence of entrepreneurial activity on the development of territorial communities of the Kharkiv region during the war]. *Efektyvna ekonomika*, 1. <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.1.6>; Retrieved from <https://nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/2852/2888> [in Ukrainian].
4. Dorozhnia karta vprovadzhennia zakhodiv mizhsektornoho partnerstva dlia intehratsii relokovanoho biznesu v ekonomichnyi prostir pryimaiuchykh hromad [Roadmap for the implementation of intersectoral partnership measures for the integration of relocated businesses into the economic space of host communities]. (2024). AMER. Lviv [in Ukrainian].
5. Dub, A. R. (2023). Ekonomika terytorialnykh hromad: tendentsii v umovakh viiny ta strateduvannia povoiennoho vidnovlennia [Economics of

territorial communities: trends in war conditions and strategizing post-war recovery]. *Problemy ekonomiky*, 4 (58), 105-111 [in Ukrainian].

6. Zaiats, T. A., Kravtsova, T. H., & Zaiats, V. S. (2022). Sotsialno-ekonomichnyi potentsial hromad Ukrainy v umovakh vedennia voiennykh dii [Socio-economic potential of Ukrainian communities in the conditions of military operations]. *Efektivna ekonomika*, 7. <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.7.5>; Retrieved from <https://nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/144/144> [in Ukrainian].

7. Koval, S. L., & Sydor, I. P. (2024). Rol mistsevykh biudzhetiv u zabezpechenni sotsialno-ekonomichnoho rozvytku terytorialnoi hromady v umovakh viiny ta u pisliavoiennyi period [The role of local budgets in ensuring the socio-economic development of the territorial community in the conditions of war and in the post-war period]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, 6, 96-102 [in Ukrainian].

8. Lopushynskyi, P., Filippova, D., & Pliushch, M. (2022). Mekhanizmy zabezpechennia staloho rozvytku terytorialnykh hromad v umovakh detsentralizatsii vlady v Ukraini [Mechanisms for ensuring the sustainable development of territorial communities in the conditions of decentralization of power in Ukraine]. *Visnyk Khersonskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu*, 4(83), 154-160. <https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2022.4.22> [in Ukrainian].

9. Lukianykhina, O. A., Dementov, V. O., & Parfentii, L. A. (2023). Antykryzovi instrumenty vidnovlennia ta rozvytku hromad u voiennyi i povoiennyi chas [Anti-crisis tools for community recovery and development in war and post-war times]. *Biznes Inform*, 11, 61-69. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-11-61-69> [in Ukrainian].

10. Podzizei, O. O., & Korobchuk, T. I. (2023). Finansove zabezpechennia vidnovlennia konkurentospromozhnosti terytorialnykh hromad v Ukraini [Financial support for restoring the competitiveness of territorial communities in

Ukraine]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 48. Retrieved from <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2188/2115> [in Ukrainian].

11. Rezhko, D. S. (2024). Formuvannia orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu rozvytku terytorialnykh hromad v umovakh ekonomichnoi nevyznachenosti [Formation of the organizational and economic mechanism for the development of territorial communities in conditions of economic uncertainty]. *Efektivna ekonomika*, 8. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/ee/article/view/4513/4548> [in Ukrainian].

12. Storonianska, I. Z., & Benovska, L. Ya. (2023). Finansova povedinka naselennia v umovakh viiny: rehionalni osoblyvosti [Financial behavior of the population in war conditions: regional features]. *Ekonomika ta pravo*, 1, 71-83. <https://doi.org/10.15407/econlaw.2023.01.071> [in Ukrainian].

13. Storonianska, I., & Maksymenko, A. (2022). Tendentsii ta ryzyky mistsevoho ekonomichnoho rozvytku v umovakh viiny: zvit za rezultatamy sotsiolohichnoho doslidzhennia (metodom fokus-hrupovykh intervui) u terytorialnykh hromadakh Lvivskoi oblasti [Trends and risks of local economic development in the conditions of war: a report based on the results of a sociological study (by the method of focus group interviews) in the territorial communities of the Lviv region]. Lviv [in Ukrainian].

14. Struk, N. P. (2020). Sotsialno-ekonomichni rozvytok terytorialnykh hromad i mistseve opodatkovannia: vzaiemozviazok ta vzaiemovplyv [Socio-economic development of territorial communities and local taxation: relationship and mutual influence]. *Efektivna ekonomika*, 5. <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.5.55>; Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7864> [in Ukrainian].

15. Tkachuk, A. (2024). Pro terytorialni pidkhody do realizatsii derzhavnoi rehionalnoi polityky (vymusheni makrorehiony) [On territorial approaches to the implementation of state regional policy (forced macro-regions)]. *USAID. Instytut*

Hromadianskoho Suspilstva. Retrieved from <https://www.csi.org.ua/news/pro-terytorialni-pidhody-do-realizaciyi-derzhavnoyi-regionalnoyi-polityky-vymusheni-makroregiony/> [in Ukrainian].

16. Vozniak, H. V. (Ed.) (2023). *Finansovi determinanty ekonomichnoho zrostannia rehioniv i hromad Ukrainy v umovakh nestabilnosti: pohliad kriz pryzmu povedinkovoi ekonomiky* [Financial determinants of economic growth of regions and communities of Ukraine in conditions of instability: a view through the prism of behavioral economics]. Lviv: DU «Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].

17. Radchenko, O., Kovach, V., Semenets-Orlova, I., & Zaporozhets, A. (Eds.). (2023). *National security drivers of Ukraine: information technology, strategic communication, and legitimacy*. Springer Nature.

18. Semenets-Orlova, I., Teslenko, V., Dakal, A., Zadorozhnyi, V., Marusina, O., & Klochko, A. (2021). Distance learning technologies and innovations in education for sustainable development. *Stud. Appl. Econ.*, 39(5).

19. Shmalenko, I., Yeftieni, N., & Semenets-Orlova, I. (2021). Impact of social media influencers on public policy and political discourse. In *International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation (SPL 2021)* (pp. 88-93). Atlantis Press.